

գրութի հոգեհոռաց սաղմոսացն Վաւ-
թի ընդ սմին և կարգաւորութի հասա-
րակաց աղօթից եկեղեցեաց Հայաստա-
նեայց . . . յաշխարհիս Պարսից, յար-
քայանիստ քաղաքիս ըստ գրոց Շօշ
կոչեցելոյ, որ այժմ Սպահան արտա-
ձայնի, ի գիւղաքաղաքիս Վոր Սու-
ղայու, ընդ հովանեաւ սուրբ Բմենա-
փրկչի վանիցս, որ է մենաստան կուսա-
կրօնից բանասիրաց . . . ի վերակացու-
թեան նահանգիս ընդհանուր Պարս-
կաստանի հեզահոգի արքեպիսկոպոսի
և շնորհազարդ վարդապետի տեառն
Խաչատրի, որ է բնիկ քաղաքաւ կեսա-
րացի։ Որոյ ջանիւքն և աշխատութեքն
եղև տպագրութիւնս այս ի մէջ տոհ-
միս Հայկազեան։ քանզի այս ամենեւ-
ջանիկ վարդապետս Խաչատուր օր ըստ
օրէ տեսանէր զտպագրութիւնս ի մէջ
ազգացն Լատինացւոց, ցանկայր միշտ
որպէս զի լիցի ի մէջ Հայաստանեայցս .
և յարաժամ խնդրէր հնար գիւտի ա-
րուեստիս այսորիկ։ Եւ իբրև ոչ գտաւ
ուստեք առ ի ընդ զփափաք ցանկու-
թեանն իւրոյ . . . սկսաւ աշխատիլ իւ-
րով միաբանական ուխտիւն, մինչ զի ի
կատար եհան զտպագրութիւնս, և սրբ-
ուեալ տարածեաց զգիրս ի մէջ Հայաս-
տանեայցս, և այլն։

Բաշխատողաց գովելի ջանքն ու ար-
դիւնքը հոչակելու ատեննիս, կը ցա-
ւինք յիշեցնել թէ իրենց աշխատանա-
ցը համեմատ չեղան նորաձոյլ գրերն,
որոնք շատ տձև ու անկանոն են։ Թէ-
պէտ և զարմանք ալ չէ այնպիսի քաղա-
քի մը համար, ուր որ տպագրութեան
արուեստին վերաբերեալ ձեռագէտ մը
չէր գտնուեր։ Սարժես թէ աշխատող-
քն ալ իմացեր են այս բանս, անոր հա-
մար գրքին մէջ տեղ տեղ մասնաւոր յի-
շատակարաններով անյարմար անկանո-
նութեանը ներուժն կը խնդրեն, յիշե-
ցնելով թէ միայն իրենց ջանիքը պը-
տուղ սեպելու է քան թէ հնարագէտ
ճարտարութեանը։ Սանաւոր կեր-
պով յիշել կ'ազգէն նաև Գովհաննէս
անուանով վարդապետ մը՝ «Որ գնացեալ
շրջի յաշխարհին լատինացւոց, որպէս

զի ուսեալ ի նոցանէ և եկեալ ուղղե-
ցէ և հաստատեցէ զսա ի մէջ Հայաս-
տանեայց»։

Եւ Գովհաննէս վարդապետը յամի
տեառն 1639 Բմենափրկչի վանքէն ել-
լելով արեւմուտք անցաւ, ու ամբողջ տա-
րի մը ճանապարհորդելէն ետքը Սե-
նեոսիկ հասաւ, ուր տպագրութեան ա-
րուեստին պէտք եղած տեղեկութիւն-
ները սորվելով, Հռովմ գնաց, և հոն
նոր ձեռով գրեր ձուլել տալ սկսաւ։ Ետ-
քը քանի մը արուեստագէտ մարդիկ
հետն առած Խաչիոյ Բիւրուճնա կամ
Խիլոնոյ քաղաքը դարձաւ, և հոն ալ
իրեք տարի և վեց ամիս անդադար աշ-
խատելով՝ իր անունովը մասնաւոր տպա-
րան բացաւ, ու փորձի համար Սաղմո-
սարան մը տպագրեց, ու թուոն օրուան
մէջ, հազար և յիսուն օրինակ։ Եւ իր
աշխատանաց առջի պտուղը կեսարացի
Խաչատուր վարդապետին ընծայեց։
Ընք կրնար ըսել թէ ատեն անցնելէն
ետքը իրեն գրերն ինչ եղան, և թէ
արդեօք Սուղա տարուեցան, որ աւելի
հաւանական կ'երևնայ։ Վասն զի կը
տեսնենք որ Սուղայի ետքի տպագրու-
թիւնները մեծ տարբերութիւն ունին
առջինին վրայ։ Վստն երեսուն տարի
անցնելէն ետքը Խիլոնոյ ուրիշ զանա-
զան հայերէն տպագրութիւններ ալ ե-
ղան, բայց ոչ Գովհաննէս վարդապե-
տին, այլ Սկանեան գործարանին մէջ,
ինչպէս որ յաջորդ հատուածով պիտի
տեսնենք։

(ՄԱՅՑԱՆՆ ՈՒՐԻՇ ԱՆԳԱՄ)

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ԱՌՏԵՒՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Բիւն։

Հիւ ատենէն ի վեր ծանօթ էր ա-
մենուն քնաբեր խաշխաշին թմբեցու-
ցիչ և հանդարտեցուցիչ զօրութիւնը,
որուն ծաղիկը Սորփէոս չաստուծոյն
բանաստեղծներէն տրուած զարդանը-

չաններէն մէկն էր, և ասոր սերմնափակէն ելած հիւթը, որ Բեբեաբեղ կամ Գիւն կ'ըսուի, դեղոց մէջ շատ երևելի է:

Խաշխաշը առաջ աւելի արեւելք, Մարաբիա ու Պարսկաստան կը մշակուէր, բայց հիմայ արեւմուտք ալ կը մշակուի, միայն թէ անկէ ելած հիւթը ամէն տեղ ալ իրարու նման չեն կլիման, հանելուն կերպը մէկմէկէ տարբեր ըլլալուն համար, որով վաճառականութեան մէջ ալ արժեքներն շատ կը տարբերի:

Աւագոյն ափիոնը քնաբեր խաշխաշին բոլորովին չի հասունցած սերմնափակներէն կ'ելլէ. վասն զի քանի որ ասոնք չեն հասունցեր ու չեն չորցած այլ և այլ ուղղութեամբ թեթեւ մը կը ճղբրտեն և այս ճեղքուածներէն հիւթ մը դուրս կ'ելլէ որ առջի բերան ճերմակ ու թանձրկեկ է, հոտն անախորժ, համն ալ լեղի. բայց ետքը օդ տեսնելով կամայ կամայ կը պնդանայ ու դեղնորակ գոյն մը կ'առնու և տասը տասուերկու ժամէն ետեւ բոլորովին կը կարծրանայ և մութ գոյն մը կ'առնու:

Այս տեսակ ափիոնը ամենէն զուտն է, համն ալ հասարակ ափիոնէն քիչ դառն ու տոխպ:

Իսկ հասարակ ափիոնը շինելու համար չի հասունցած խաշխաշները կը ժողովեն, ու ճղմելով մէջի հիւթը կը հանեն, ետքը կրակի վրայ դրած կամայ կամայ կը շոգիացընեն ու մնացած հիւթը կը պնդացընեն:

Երրորդ տեսակ ափիոն մըն ալ կայ ամենէն հասարակ, որ խաշխաշին սերմնափակն ու ցողունները ջրի մէջ եփելով կը շինուի:

Վաճառականութեան մէջ շատ տեսակ ափիոն կայ որ իրարմէ տարբեր են թէ իրենց բնական նշաններովն, թէ ազդեցութեամբն և թէ բժշկական յատկութեամբը:

Օմիւռնիոյ ափիոնը, որ ամենէն լաւը կը սեպուի, տձեւ զանգուածներ է և տափկած ու վրանին աւելուկի հունտերով ծածկած, որ ինչպէս կ'երևայ այն զանգուածները պնդացընե-

լու համար է որ սովորաբար թոյլ կ'ըլլան և օդ տեսնելով կը պնդանան: Վոյնը թուի է, հոտը սաստիկ, համը լեղի, դառն ու ործացուցիչ:

Կոստանդնուպօլսոյ ափիոնը Միստուլիոյ հիւսիսային գաւառներէն կու գայ և երկու տեսակ է. մէկը Օմիւռնիոյ ափիոնին նման, մէկալը պզտի հացի ձեւով, տափկած, տձեւ և միշտ խաշխաշի տերեւներու մէջ փաթեթած. հոտը Օմիւռնիոյ ափիոնին հոտին նման, բայց անկէ շատ տկար, համը խժային. ասոր մէջ կ'երևայ թէ շատ բան խառնած է, մանաւանդ հայկաւակ:

Եգիպտոսի ափիոնը, որ Բեբեաբեղ ափիոն ալ կ'ըսուի, բոլորչի զանգուածներ է, տափակ, իրեք չորս բլթաչափ լայն, տժգոյն կարմիր, հոտն ու համը տկար, անոր համար ալ շատ յարգ չունի. ուստի ասիկայ պէտք չէ շփոթել Բեբեաբեղ ըսուած ափիոնին հետ, որ վաճառականութեան մէջ կը բանի և շատ ազնիւ է:

Պարսկաստանի ափիոնը կըրր կամ քառակուսի ձևերով կ'ըլլայ, իրեք կամ չորս բլթաչափ երկայն, ու հինգ կամ վեց գծաչափ հաստ, փայլուն թղթի մէջ պըլլած ու բամպակէ թելերով կապած:

Հնդկաստան ալ շատ ափիոն կ'ելլէ, որ Միոյ այլ և այլ կողմերը կը խրկուի և Եւրոպա քիչ կը հասնի:

Այլ և այլ տեսակ ափիոններու վրայ համառօտ մը խօսելէն ետեւ քանի մը բան ալ աղէկ ափիոնի նշաններուն վրայ ըսենք: Այն ափիոնը աղէկ կը սեպուի, որ ձեռքի մէջ դիւրաւ կը կակղնայ, որ մէջը մթնագոյն կամ դեղնորակ է, հոտը զօրաւոր ու անախորժ, համը դառն ու տոխպ և ործացուցիչ, որ ճրագի բոցին մօտեցընելով դիւրաւ վառի ու շատ ծուխ հանէ, և տաք ջրի մէջ ձգելով կիսուակէս հալի, ալբոսի, քացախի, եթերի մէջ ալ աւելի: Այն ափիոնը որ թուի գոյն մը ունի, և դժուարաւ կը վառի ու կակուղ է և մարդուս լորձունքը կը տժգունէ՝ աղէկ չէ, ուր ընդհակառակն աղէկ ափիոնը լորձունքին կանաչ գոյն մը կու տայ:

Իսկ ամփոփին կենդանեաց ու մարդուս վրայ ըրած ազդեցութեանցը գալով, բաց ի ուրիշներէն՝ Ֆլուրանս երևելի գաղղիացին այլ և այլ կենդանեաց այս գոյացութենէս կըլլել տալով, ինչպէս հաւերու, աղանիներու, բադերու, ճագարներու, և այլն, դիտեր տեսեր է որքիչ տալով՝ անոնց վրայ քնափութիւն, անզգայութիւն, կամայական շարժմանց մէջ թմբութիւն կը պատճառէր. շատ տալով՝ խոր, արագ և անընդհատ քուն, անշարժութիւն, յնցիւն, մահ կը պատճառէր. և այսպիսի մահուամբ մեռած կենդանիներուն դիակները բանալով տեսեր է որ ըղեղին բլթակները բոլոր ներս ընկեր ու արիւն լուայ եղեր են։ Այն երեւոյթներս ուրիշ փորձառուներ ալ տեսեր են։

Բնիոնին առողջ մարդու վրայ ըրած ազդեցութիւնները մասնաւորապէս՝ ուրանին ճմարիտ աշակերտելոց վրայ կը տեսնենք, որոնց գինին արգելած ըլլալով, անոր տեղը ամփոփ կը գործածեն, որպէս զի վրանին զուարթութիւն գայ, որ երբեմն ինչուան կատաղութիւն կը փոխուի թէ որքիչ մը չափէն աւելի, կամ թէ հասակէն, խառնուածքէն, և այլն, վեր կըլլուի։

Ընդհանրապէս չափաւոր ամփոփ կըլլողին գլխու և զգայարանաց թեթեւութիւն կը պատճառէ, կարծէ թէ օդուն մէջ կը լողայ, կարգէ դուրս զուարթութիւն վրան կու գայ, զգածմունքը և կամաւոր շարժմունքներն շոյտ և սաստիկ կ'ըլլան, ջերմութիւնը կը շատնայ ու երակին զարկը կ'երագէ։

Չափէն աւելի կըլլելով՝ կոկորդը կը ցամքի, կը ծարաւի, ջերմութիւնը կ'աճի, մորթը կը կարմրի, յորդ քրտինք կ'ունենայ, կարեաց նեղութիւն կը քաշէ, ջրվաթը կը նուազի, գլուխը կը պտրտի, խոր արբեցութիւն վրան կու գայ, կամաւոր շարժմունքները շոյտ և ուժով բայց ետքէն կը դողդոջայ, երակը ուժով ու շուտ շուտ կը նետէ, վրան խոր քուն կու գայ, գլուխը կը ծանրա-

նայ, անդամները կը թմբին և ընդհանուր յոգնածութեամբ մը կ'իյնայ։

Իսկ չափազանց կըլլելով, միշտ առնողին վարժութեանը նայելով, մէկէն կը սկսի քնափիլ ու թմբիլ, սիրտը կը խառնուի, ետ կու գայ, շնչառութիւնը կը դժուարի ու խժըլտոց կը հանէ, ջղերը կը կծկին, սաստիկ կը քրտնի, երակը դանդաղ ու ընդհատ ընդհատ կը նետէ, վերջապէս կամ կ'անշնչանայ և կամ կ'աթուածահար կը մեռնի։

Բնիոնին զօրութենէն մեռնողներուն վրայ սովորաբար խղճուելէն կամ կ'աթուածէն առաջ եկած մահուան նշանները կ'երևան. երեսը կ'ուռի ու կը կապուտկի, աչուքները դուրս կ'իյնան կամ ներս կը մննեն, վրան կը բծբծի, ջերմութիւնը երկար ատեն կը դիմանայ ու անդամները ձկուն կ'ըլլան։ Աղեղին անօթներն ու մզիքները ալ ըրանլուայ կ'ըլլան, երբեմն ալ արեան շիճուկով լեցուած. թորը և շատ անգամ ստամոքսն ու աղիքները կը բորբոքին, սիրտն ու մեծ շնչերակները մակըրդած արեամբ լեցուած ու երակները պարապ կ'ըլլան։

Թշկականութեան ուրիշ այլ և այլ տեսութեանցը նման, ոմանք ամփոփ ամէն հիւանդութեանց դէմ գերազանց դեղ կը սեպեն. ընդհակառակն ոմանք ալ չարաչար վար կը զարնեն իբր մահառիթ և ամենալտանգաւոր։ Ոմանք կ'ըսեն թէ իրեն ազդեցութիւնը զըրգուիչ է, ուրիշները՝ թէ հանդարտեցունող և իջեցնող. իսկ ոմանք ալ կան որ կ'ըսեն թէ այս երկու զօրութիւնն ալ ունի, թէ գրգուիչ է և թէ հանդարտեցնող։ Բայց մեզի չիյնար հոս ասոնք քննելը, միայն ամփոփին ազդեցութիւն իմանալու համար բաւական է վերը ըսած երեւոյթները դիտել որ կենդանեաց ու մարդուս վրայ կը տեսնուի. այսչափ միայն կը զուրցենք թէ դատապարտելի է այն սովորութիւնը որ շատ մաքր և ստնտուք իրենց հանգստութեան համար մատաղ տղաքը ամփոխախոն դեղերով կամ թէ խաշխաշով կը քնացընեն, մանաւանդ թէ կը

Թմբեցընեն, որով թէ և տղաքը չի մեռնին՝ երկար սովորութեամբը անբաւ հիւանդութիւններ կը ստանան :

Իսկ ափիոնէ թունաւորութեամբընեն ընելու սովորական դեղն ու դարմաններն են ործացուցիչ և լուծողական դեղերը, խարանադեղը, թթու հեղանիւթներ՝ ինչպէս են քացախ, լեմանի՝ կիտրոնի ջուրը, մանուշանգ արիւն առնելը :

Խօսքերնիս չի լմնցուցած այս ալ ըսենք որ քնաբեր խաշխաշը բաց ի իրեն բժշկական զօրութենէն ու պարտեզներու զարդ ըլլալէն, առտնին տընտեսութեան և քանի մը արուեստից մէջ շատ օգտակարութիւններ ալ ունի :

Ինոր համար Եւրոպա շատ տեղ այս բոյս մեծ խնամքով կը մշակեն, վասն զի իրեն հունտերէն թանձր եղ մը կ'եղլէ, որ ամենեւին հոտ չունի, համն աւուշ, գոյնը սաթի գոյն :

Այս եղը, որուն գաղղիացիք քէն աղ-
+աթայ՝ կ'ըսեն, հասարակ ձէթէն ետև ամենէն աղէկը կրնայ սեպուիլ և կերակուրներու ալ գործածուիլ. բայց լուսաւորելու չի դար, վասն զի աղէկ չի վառիր, և շատ ծուխ կը ձգէ : Աստկերահասունութեան մէջ ալ կրնայ գործածուիլ և կտաւատի եղին պէս շուտով կը չորնայ :

ԱՌՈՂՋՈՒԹԵԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

Ինչչոյնիւն և անչչացելոյ ընելու առաջին դարձանէրը² :

Սրի մէջ խղղուած շատ մարդիկ եղած են որ կենդանացեր են : Ինքամ մը պարտիզպանին մէկը սառած ջրի վըրայ քալելու ատենը սառը կը ճաթի ու խեղճը խորունկ ջրի մէջ կ'իյնայ. տասնըվեց ժամ հոն կը կենայ ինչուան որ զինքը հանեն : Ինչէն ամէն հարկա-

ւոր եղած դարմանները կ'ընեն ու զինքը կը կենդանացընեն :

Երկրորդ բժշկին մէկն ալ Օուիցերացի մը ազատեց, որ ինը ժամ ջրին մէջ կենալուն համար իբրև մեռած պիտի թաղէին. վասն զի վըրան ամենեւին կենդանութեան նշան ալ չէր երևնար :

Երբի մը մէջ աս ալ կարգացի թէ երիտասարդին մէկը ջուրը ընկեր է և ութը օրէն ետքը զինքը հաներ ու կենդանացուցեր են :

Երրորդն մէկը որ վեց ժամ ջրին տակ մնացեր էր, կենդանեաց աղբի մէջ դրին. ուրիշ մըն ալ տաք մոխրի մէջ թաղեցին, և երկուքն ալ մահուանէ ազատեցան :

Վարդիկէ մեռած աղջիկ մը կենդանացեր է. վասն զի դաբաղը տանողին ձեռքէն կ'իյնայ, ու անցնցումէն աղջկան վրայ կենդանութեան նշան կ'երևնայ. մէկէն կ'առնեն տուն կը տանին ու բուրովին կ'առողջանայ : Եւրոպայի մը յարգի վըրայ կը պառկեցընեն ու ոտքին քովը վառած մոմ մը կը դնեն. ինչպէս կ'ըլլայ՝ մէկը մոմին կը զարնէ վար կը ձգէ ու յարգը մէկէն կը բռնկի. շուտ մը մեռելը կը կենդանանայ, սաստիկ մը կը պուռայ ու վըրան երկար ատեն կ'ապրի :

Եւրոպայի մէկը ճամբորդութենէ մը դառնալու ատեն կ'իմանայ որ կինը մեռեր է ու իրեք օր է որ թաղուեր է. չկարենալով կերպով մը միւթ թարուիլ, գերեզմանը բանալ կու տայ ու կինը կենդանի կը գտնէ :

Վեղացիին մէկը ժանտախտէ մեռնելով՝ կը սլատրաստուէին քսանըջորս ժամուան մէջ զինքը թաղելու : Եւրոպայի մէկը չգտնուելով ինչուան երկրորդ օրը մնաց. և երբոր դաբաղին մէջ զինքը կը դնէին՝ տեսան որ վըրան կենդանութեան նշան կայ :

Երբ թէ ամէն հաւաքածոյ պատմութեանց քրքերուն մէջը կը գտնուի Քրանչիսկոս Խիլիլիացոյն պատմութիւնը, որ միշտ իր ստորագրութիւնը առնակ կը լմնցընէր. Իրեք անգամ մեռայ, երեք անգամ լուղուեցայ, երեք անգամ ալ

1 Գղ. Huile d'olive des pauvres, huile de parot, œillette.

2 Տես երես 12 :